

En trädgårdsbok för svenska adelsmän på 1600-talet

Kulturhistorisk skizz

[Oeconomia av Shering Rosenhane]

af

Magnus Bernhard Swederus

Med personalia om författaren

Avskrift 2013 av artikel ur:

Svenska Trädgårdsföreningens tidskrift 1886:
Andra häftet s. 34–40; Tredje häftet s. 71–78; Fjärde häftet s. 105–112.

Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien
Enheten för de areella näringarnas historia, ANH

Magnus Bernhard Swederus föddes 1840 i Fellingsbro i Västmanland. Han kom som 20-åring till Uppsala för att studera vid universitetet och disputerade också här på avhandlingen om *Botaniska trädgården i Upsala 1655–1807* (Falun 1877). År 1884 tillträdde han en tjänst som adjunkt i naturlära, historia och svenska vid Uppsala högre läroverk, en tjänst som han upprätthöll i hela 24 år, till 1904. Han avled några år senare 1911, 71 år gammal i Uppsala, den stad han blev trogen i hela sitt liv och parallellt med sin lärargärning ägnade ett omfattande och seriöst historiskt forskarstudium.

Swederus är okänd för den stora allmänheten. Hans namn, forskargärning och publikationer saknas t.ex. i våra uppslagsverk och encyklopedier (med något undantag). Nationalencyklopedin (NE) nämner honom inte ens vid namn. För den trädgårdshistoriske forskaren går det dock inte att komma förbi Swederus. Han har genom sitt idoga och kvalificerade arkivarbete lagt en grund på vilken många senare forskare arbetat vidare. Det gäller hans mycket omfattande excerperingar av landets äldre trädgårdsförhållanden i en mycket vid kontext. Dessa förvaras på Uppsala Universitetsbibliotek (UUB). På excerpterna baserade t.ex. Sten Karling stora delar av sin epokgörande avhandling *Trädgårdskonstens historia i Sverige intill Le Nötrestilens genombrott*, Stockholm 1931.

Själv lät Swederus ge ut ett 20-tal längre och kanske lika många kortare artiklar, flera unika för sin tid och till stora delar baserade på det primära källmaterialet i arkiven. Staden Uppsala, och historiska förhållanden i Uppsala, intresserade honom mycket. Han behandlade i ett historiskt sammanhang så vitt skilda ämnen som Sveriges bergshantering från 1600-talets början, boklådorna i Uppsala från samma tid, den botaniska trädgårdens historia i staden, olika studentnationers historia, Olof Rudbeck d.ä. och d.y., Linné, Sveriges allmänna trädgårdshistoria från äldsta tider, romarnas trädgårdskultur, våra kulturväxter m.m.

Om än Swederus möjligen är någorlunda känd av de etablerade forskarna inom de historiediscipliner där han verkat, och i Uppsala, och ev. till namnet bekant för något flera inom ämnet trädgårdshistoria så stannar nog kunskapen där; möjligen har också något av hans verk studerats. För det är just att nå hans artiklar som utgör stötstenen. Verken är många, de är spridda i svåråtkomliga tidskrifter, ofta i flera på varandra följande nummer och de är av mycket olika längd. Framför allt skulle Swederus pionjärbete, företrädesvis inom svensk trädgårdshistoria genom ett urval av de viktigare artiklarna och opublicerade föredragen, göras tillgängligt för flera och kunna bedömas efter förtjänst. Äras den som äras bör. Flera skriver idag, med ambitionen att komma med nyheter, om det som Swederus själv utrett och kommit fram till för hundra år sedan. Publiceringen av Swederus artiklar torde öka intresset hos allmänheten och samtidigt stimulerar de till vidare forskning, ibland

för att bekräfta eller vederlägga hans rön. Man må inte förglömma att Swederus excerperingsarbete både direkt och implicit har lagt grunden till framställningen av hela den svenska trädgårdens historia; en *kompendietradition* är sålunda för handen, vilken det självfallet är angeläget att diskutera och kanske konfrontera. Swederus olika artiklar på hortikulturens och naturforskningens många områden är således dubbelt aktuella, dels som tidiga bearbetningar av ett primärt källmaterial vilket fortfarande står sig och må spridas, dels som tendensiösa barn av sin tid med en mission som gärna bör skärskådas.

Det bör också framhållas att Swederus var en utmärkt språkbehandlare och hans texter kan även idag läsas med största nöje. Han skildrar både långa förlopp och speciella frågor med skicklig penna. Det gör att hans artiklar förhoppningsvis skulle kunna nå utanför forskarnas krets. Läsning av artiklarna skulle kunna öka förståelsen för äldre tiders trädgårdsarbete, leda till att fler äldre sorter och metoder användes idag och att kanske rester av äldre växtmaterial i gamla trädgårdar bevaras och utvecklas.

Följande verk publiceras på Kungl. Skogs- och Lantbruksakademiens enhet för de areella näringarnas historias hemsida, ANH:

1877 *Botaniska trädgården i Upsala 1655–1807. Ett bidrag till den svenska naturforskningens historia*, Uppsala 1877, [xi s.] 141 s.

1880–82 *Svensk hortikultur i forna dagar*, I & II, Svenska Trädgårdsföreningens tidskrift (STT) 1880–82, 51 s.

1885 *Hortikultur hos de gamle Romarne*, Svenska Trädgårdsföreningens tidskrift (STT) 1885, 25 s.

1886 *En trädgårdsbok för svenska adelsmän på 1600-talet* [Oeconomia av Shering Rosenhane] Svenska Trädgårdsföreningens tidskrift (STT) 1886, 16 s.

1887 *Blad ur tobakens historia*, Svenska Trädgårdsföreningens tidskrift (STT) 1887, 52 s.

1907 *Linné och växtodlingen*, Uppsala universitets årsskrift 1907, 102 s.

1909 *Konung Karl IX:s förtjenster om Sveriges hortikultur*, Sveriges Pomologiska förenings årsskrift 10 (SPF) 1909, 14 s.

1911 *Trädgårdsförhållanden i Uppsala under förra hälften av 1800-talet, föredrag*, (opublicerat, ca 90 manussidor. Utskrift 16 sidor).

Text: docent och akademiledamot Kjell Lundquist (1955–2011). Redigering: chefsbibliotekarie Lars Ljunggren i juni 2013.

En trädgårdsbok för svenska adelsmän på 1600-talet.

Kulturhistorisk skizz.

Af M. B. Swederus.

Inom adelns klass har den inhemska trädgårdsskötseln af gammalt haft verksamme befordrare och idkare. Denna omständighet torde dock vara ganska naturlig, eftersom en stor del af landets bästa egendomar i äldre tider befann sig i adelns händer, hvarjämte en mera förfinad smak förmådde adelsmännen att försköna sina gods med trädgårdsanläggningar, hvilkas produkter kunde bidraga till att gifva en sannolikt behöflig omvexling åt de bastanta anrättningar, som framställes på bordet. Åtskilliga namn på utmärktare fruktsorter lemna också ett bevis för detta förhållande, t. ex. »grefve Pers rödpäron», »grefve Pers plommon», under det att andra endast benämnas efter den egendom, där de först nått en högre utveckling, såsom Vibyholms plommon, Åkerö glasäplen, Fullerö päron, Säfstaholms rosenäplen, Kafvelås' Thereser o. s. v. Att här gifva en utförlig skildring af alt hvad adeln utträttat till befrämjandet af en inhemsk trädgårdsskötsel, kan dock ej nu komma i fråga, utan vi nödgas inskränka oss till några uppgifter om mera framstående personligheter på hortikulturens område, och därjämte hänvisa vi till hvad som därom yttrats i en föregående uppsats¹.

Främst bland Sveriges adelsmän i detta afseende under äldre tider står GUSTAF VASA, hvilken äfven i afseende på trädgårdsskötsel blef ett föredöme för sitt folk. Vid flere af kronans slott och gårdar lät han anlägga trädgårdar – så t. ex. i Vadstena och vid Gripsholm – och i Stockholm egde han sådana vid slottet och på Norrmalm, hvaraf de senare både till vidd och afkastning sannolikt kunde räknas till de största i riket. En dylik anläggning i hufvudstaden, fastän af vida mindre storlek, omtalas äfven på Svartbrödraklostrets tomt vid Svartmangatan.

Dessa trädgårdar i Stockholm höllos äfven under GUSTAF VASAS söner vid makt och synas till och med hafva blifvit utvidgade, att döma af den ökade arbetarepersonal – år 1583 bestående af 15 drängar – som därstädes fanns anställd. För att man skall kunna bilda sig en föreställning om dessa trädgårdars afkastning, må anföras, att därifrån levererades år 1597 bland annat omkring 2 laster morötter, 2 laster hvitkål, 8 laster bladkål, 10 tnr röd- och 8 tnr purjolök, 5 tnr rättikor, 10 tnr dill, 5 tnr rotpersilja, 1 läst äplen, 11 tnr päron, 3 tnr körsbär, 1 tna plommon, 4 tnr vinbär, 2 tnr gröna ärter samt till hofapotekets behof törnrosor, fenkol, fläderblommor, gurkört (Borago) och hvita liljor i ej obetydlig mängd.

En varm vän af landtbruk och trädgårdsskötsel under femtonhundralets senare hälft var GUSTAF VASAS systerson, PER BRAHE D. Ä. (1520–1590), grefve till Visingsborg, friherre till Rydboholm och Lindholmen m. fl. egendomar och för öfrigt en ärans man af gamla stammen. På sina många gods införde han praktisk landthushållning och till unga adelsmäns tjänst så väl i detta som andra hänseenden författade han 1581 ett arbete med titel: »*Oeconomia eller HuusholdzBook för ungt Adelsfolck*», hvilken dock först 1677 befordrades till trycket af PER BRAHE D. Y.

¹ Svensk hortikultur i forna dagar. Svenska Trädgårdsföreningens Tidskrift, 1881 och 1882.

I detta arbete, som har ett uteslutande fosterländskt och praktiskt syfte, talar förf. med förtrytelse om det öfverflöd, som rådde i ERIK DEN FJORTONDES tid »med för mycket kosteligt smycke, dyr klädebonad, härlige, ymnige och ståtelige tillredelser med gästepud, mångahanda slags kräselige rätter och drycker, dubbele måltider och annat öfverflöd, som är mera försteligen än adeligen». I motsats därtill påyrkar han en förståndig hushållning samt ett klokt bruk af landets egna alster, så att fogden, som skötte en adelsgård, »icke alltid skall löpa till visthuset utan bruka därtill andra medel, som Gud hafver gifvit hvar sin tid om året». Dit räknar förf. bland annat jordens afkastning af rofvor, kål, gryn, ärter, bönor och senap, hvarmed man »alldeles väl drygar maten».

Till boken hör äfven en kalender, »hvilken författad är efter Uplands lägenhet», öfver de till landthushållningen hörande arbetena inom hvar och en af årets månader. Enligt denna skall man i *mars* köra hem humlestänger och efterse hägnaden omkring örte-, träd- och humlegårdar; i *april* så ärter, bönor och rofvor, »dem man vill hafva tide-ligen till mats», ympa, plantera och qvista träd, »pynta om örtesängarne, begynna så allehanda örtefrö»; i *maj* så linfrö, när häggen blommar, samt rensa örtegårdarna; i *juni*, köra ut gödsel på kålgården och sätta plantor; i *augusti* sylta körsbär, torka plommon och plocka humle; i *september* lägga humlegårdar, skatta bin och samla örtefrö; i oktober taga upp kål och rofvor.

Under 1600-talet tog den svenska trädgårdskonsten ett ytterligare steg framåt, sannolikt genom ökad beröring med utlandet, och en literatur öfver dithörande ämnen började uppstå, om också till en början efter utländskt mönster. Adelns trädgårdsanläggningar tilltogo i storlek och rikedom på prydnadsväxter, och Holland erhöll en god marknad i Sverige för buskar, fruktträd, lökväxter och frön. Köksträdgården fick dock, i allmänhet taget, ej röna samma omvårdnad och stora massor af de allra vanligaste köksväxter infördes fortfarande från de tyska östersjöhamnarna.

Bland svenska hortikulturens gynnare under denna tid må, utom de i en föregående uppsats nämnda personerna, anföras riksrådet SCHERING ROSENHANE till Säby, Torp, Tistad, Ikalaborg m. fl. egendomar. Hans favoritplats, då denne i diplomatiska värf mycket anlitade man fick vara hemma i kretsen af sin familj, var Säby i Sollentuna härad, hvars trädgårdar han i rikt mått prydde med Floras alster. I likhet med nästan alla andra större godsegare den tiden, hemtade han sitt växtbehof från Holland och som hans kommissionär tjänstgjorde sonen JOHAN, hvilken på 1660-talet vistades därstädes. Flera af SCHERING ROSENHANES ännu i behåll varande bref innehålla rekvisitioner af växter, och i början af år 1662 skrifver han till sonen att uppköpa »allehanda grant kryddefrö, bulbi (lökar) och rötter som till zirat tjena, dock inga gemena kökssaker, som gifva frö här i Sverige, undantagandes artiskåcker, sparger (sparris), rosmarin, mejram etc.» I samma bref uppmanar han också sin son att i god tid sända fröna med någon resande, så att de icke komma för sent, såsom förut inträffat två gånger. Vid ett annat tillfälle rekvirerar han med första skepp på nyåret från Holland »kryddefrö af allehanda slag, både till kökekryddor såsom till lust och zirat, icke allenast frö utan bulbi och rötter, item neglikor och rosmarin i vackra blompottor insatta. För att pryda min trädgård vid Säby behöfver jag några stora sköna blompottor och några små bilder utaf gips att sätta på muren och här och der i trädgården, såsom grefve MAGNUS hafver i år bekommit ifrån Holland öfver 50 st. mycket vackra.» Ett liknande intresse för trädgårdskonsten visade äfven hans fru, friherrinnan BEATA ROSENHANE, som på Säby roade sig med att sköta en liten fönsterträdgård.

Presidenten grefve FABIAN WREDE till Elimä (1641–1712), på sin tid en af Sveriges största jordegare, med godsens Fånö, Östanå, Harbonäs, Häringe m. fl., tillhör också hortikulturens vänner under detta skede. På sina egendommar hade han vackra trädgårdar och hans stora rikedom satte honom i stånd att tillfredsställa sin smak i detta afseende. Ännu eger man i behåll räkningar öfver växter, som af honom inköptes från utlandet, och att han ej sparade på kostnaderna då det gälde att skaffa något vackert, visar sig däraf, att han vid ett tillfälle betalade ett par lagerträd med 25 dukater stycket. Endast de träd, som funnos i varmhuset vid Häringe i Södertörn, värderades vid bo-uppteckningen efter hans enka till öfver 1,300 daler.

Ett framstående rum inom hortikulturens historia intaga äfven bergsrådet KARL ADLERVALD på Skultuna bruk, landshöfdingarne CHARLES DE GEER, SAMUEL VON HYLTTÉN, NILS SILFVERSCHÖLD, KARL ADLERFELT, TEODOR ANCKARKRONA, PATRIK ALSTRÖMER och ERIK EHRENCRONA, riksrådet ANDERS VON HÖPKEN, direktörerne vid Ostindiska kompaniet i Göteborg JAKOB VON UTFALL och GUSTAF THAM, generalerna VILHELM BENNET, GUSTAF HAMILTON, GUSTAF COYET och JAKOB GUSTAF DE LA GARDIE, amiral KARL GEORG SJÖBLAD, ceremonimästaren JOHAN CEDERCRANTZ, kammarherre AD. FREDRIK BARNEKOW, generallöjtnant PONTUS FREDRIK DE LA GARDIE, öfverste ÅKE RÅLAMB och ännu många, många andra, som vi nu ej hinna uppräknas.

Generalmajoren och sedermera landshöfdingen i Malmöhus län KARL ADLERFELT (1719–1769) verkade under hela sin tid som landshöfding för plantering af pil och andra träd på de skånska slätterna dels för att förekomma skogsbrist, och dels för landets förskönande. Sitt program i detta afseende angaf han i ett bref 1764, hvare det heter: »alltifrån början af mitt inträde till detta mig nådigst anförtrodde höfdingedöme har — — — den för hela länet så nödiga pil- och andra vilda träns planteringskötsel på det ömmaste sysselsatt min omtanke.» För vinnandet af detta ändamål hade han inom länet tillsatt fem direktörer, och bland dem HANS RAMEL på Maltesholm, som skulle öfvervaka planteringarna, »så att ingen, eho det vara må, undslipper att sine efter förordningen ålagde pilar årligen plantera». Genom plantering af lämpliga träd sökte han ingifva folket någon smak för snyggare och trefligare bostäder än det förut haft, men allmogen, som i sitt oförstånd ej kunde fatta nyttan häraf – oaktadt de frivilligt åtagit sig detsamma – klagade genom sin riksdagsman hos regeringen att de af landshöfdingen blifvit be-tungade med trädplantering. Efterverlden har dock vetat att göra den nitiske och kunskapsrike embetsmannen all rättvisa.

Ett liknande intresse för pilplantering framträder äfven hos ERIK EHRENCRONA, landshöfding i Linköpings län 1727–1737, som hvarje år brukade resa omkring i höfdingadömet för att lära allmogen landtbruk och trädgårdsskötsel. Hans bemödanden för trädplantering inom länet, hvare han bland andra understöddes af öfverste KARL FR. VON RÖÖK, rönto ock sådan framgång, att en person, som 1773 genomreste Östergötland, kunde yttra sig därom på följande sätt: »Pilens plantering på ömse sidor om landsvägen blir man varse, så snart man kommer på släta landet i Östergylln; det gör ett öfvermåttan skönt utseende på fälten och nyttan är ej heller så ringa, ty de gamla träden huggas ned till bränsle och pilstörrar sättas i det stället. Vanan hos allmogen att plantera har nu här gått så långt, att man äfven ser bygator och gårdstomter med pil besatte.»

Landshöfdingen CHARLES DE GEER till Leufsta, Väsby, Harg, Österby med flera egendommar återuppygde Leufsta, som förstörts af ryssarne 1719, då den som en stor hjelte utropade arfprinsen af Hessen, sedermera konung FREDRIK, lumpen i minnelse, visade sin fullkomliga oduglighet att skydda Sveriges eget område. Sedan Leufsta åter

rest sig ur gruset, förskönades det samma med trädgårdsanläggningar, hvarifrån LINNÉ erhöill en mängd växter till sitt arbete »*Adonis sive Hortus Uplandicus*». Till detta verk skattade äfven DE GEERS trädgårdar vid Väsby, vid hvilken egendom fanns en trädgårdsmästare KRISTOFFER HERMAN, som var så skicklig, att han 1729 antogs att förestå botaniska trädgården i Upsala. Det förtjänar nämnas, att LINNÉ samtidigt sökte denna plats, »men prof. RUDBECK afslog det, sägandes sig hafva större tankar om LINNÆUS, hvilket honom hjerteligen förtröt, intill dess han nu (1730) som Docens fick befalla den succederande trädgårdsmästaren att efterkomma sina ordres uti trädgården».

Som man kunde vänta sig, funnos under äldre tider ståtliga trädgårdar i Skåne. Utom de redan förut nämnda kunna anföras Skillinge, hvars trädgårdar, som anlagts af landshöfdingen SAM. VON HYLÉN, erhöillo många loford af LINNÉ, då han 1749 besökte Skåne. General GUSTAF COYET hade med trädgårdar förskönat Rönneholm, kammarherre FR. BARNEKOW Björnstorp, general JAKOB DE LA GARDIE Löberöd och landshövding NILS SILFVERSCHÖLD Rösjöholm, hvars täcka belägenhet skildras af LINNÉ med följande vackra ord: »då denna Halländska åsen om vårtiden speglar sig med sina gröna bokeblader uti Rösjön, gifver han för Rösjöholm den fägring, som ingen målare kan efterapa.»

Den gamle karolinen VILHELM BENNET (1680–1740), hvars mod i forna dagar glänste på slagfälten vid Helsingborg och Gadebusch, hade anlagt trädgårdar vid Bälteberga; en annan krigare, fältmarskalken GUSTAF HAMILTON (1699–1788), bedref trädplantering i stor skala vid Barsebäck, och amiral KARL GEORG SJÖBLAD (1683–1754) kunde, då han egde själfve blomsterkonungen till gäst, visa det präktiga Marsvinsholm klädt i högsommarens fägring, där vinrankor och äkta kastanjer blommade i en trädgård af ej mindre än åtta tunlands omfång, där 40 dammar vimlade af karpar och rudor och där »brushanar gingo i huset hemtamde med sina under halsen höga och långa fjädrar, alla olika till färgen, så på fjädrar som pennor och näf».

Med alt skäl kunde *Linné* också uttala följande totalomdöme om den skånska hortikulturen, sådan den samma var på hans tid:

»Trädgårdar uti ett så mildt klimat äro de härligaste i riket.

»Frukträn gifvas här de utvaldaste i landet såsom Borstorpäpplen, Astracanska äpplen, franska dvärgrän, Cavillier, Pippingar, Bonchretienner, Bergamotter, Valnötter, Kastanjer, Qvitten, Mullbärsträn, Aprikoser, Persikor, Mandlar, ja, Pimpernötter, Celler-ska nötter, Laburnum äro här allmänne. Vinrankorna uppledas för väggarne och lägga sig på taken, utan att frysa för allmänna vintrarne och utan att täckas, bära här frukt, det man sällan ser i de öfre provincier.

»Klippning till kabinetter, labyrinther och andra sirater ses af trädgårdskonsten allestädes.

»Bågegångar af Charme (*Carpinus Betulus*), lind. Höga häckar af bok, lind, hagtorn. Brösthäckar af själfva buxbomsträdet och liguster artigt fasonerade. Pyramider af Tax, Caprifolium; Hedera bekläder husen som tapeter. Aléer af hästkastanjer, lindar, almar, askar, poppelpil, hvit och grön pil pryda landet.

»Örterna i trädgårdarne äro icke allenast de med öfre provincierna vanlige, utan ses ock här de skönaste ritningar af buxbom, det största öfverflöd på de välluktande hvita liljor, mycken *Iris bulbosa*, *Corona [Fritillaria] imperialis*, *Crocus*, *Helleborus niger* och alla sängar garnerade med lavendel, *Melissa* och *Ruta*, som gifva trädgårdarne en vederqvickande lukt. Ja, själfva fenkålen och anisen mogna icke allenast här, utan så sig ock ofta själfva.»

En framstående författare inom hortikulturens område under den förflutna tiden var öfverste ÅKE RÅLAMB (1651–1718). Under titeln »*Adelig öfning*» hade han 1690 sammanskrifvit ett arbete i flere delar, som skulle tjäna till handledning i de kunskaper, hvilka en adelsman på den tiden ansågs böra vara förtrogen med. Fjortonde delen däraf handlar om »*Horticultura eller Trägårdz rätta bruuk här uthi Swärike*» och indelas uti beskrifning öfver köks-, frukt- och blomsterträdgården. I skildringen öfver köksträdgården uppräknas de flesta af nu för tiden odlade växter – potatis ej ens undantagen – såsom t. ex. rädisor, hafrerot, jordärtskockor, spenat, jordgubbar, gurkor, sparris och meloner, och öfver odlingen af de båda senare meddelas omständliga föreskrifter. Meloner skulle sålunda odlas under glasklockor och det påpekas uttryckligen, att man aldrig får låta dem ligga på jorden, utan på en krukkärlsskärfva. Svampar voro vida bättre i skogen än i trädgården, men de kunde äfven odlas på det sätt, att man anlade en varmbänk och därpå utkastade afskråde af champignoner, riskor, pepparlingar m. fl., eller också vatten, hvari dylika blifvit sköljda. Bland köksträdgårdens växter uppräknas äfven tobak, öfver hvars odling och behandling förf. – troligen den förste i Sverige – gifver en god beskrifning.

Beträffande fruktträdgården lemnas vanliga föreskrifter för dess anläggning och skötsel m. m. Träd med äplefrukt böra planteras om hösten, men med stenfrukt om våren, och såsom en allmän regel gäller för öfrigt, att alla fruktträd skola sättas vid fullmånad. Till de i denna trädgård förekommande växtformerna höra äfven dverg- och spaliertäd.

Blomsterträdgårdens växter äro ganska många såsom t. ex. *Dianthus, Rosa, Tulipa, Hyacinthus, Crocus, Colchicum, Fritillaria, Gladiolus, Lilium, Narcissus, Iris, Aconitum, Aqvilegia, Bellis, Digitalis, Paeonia, Calendula, Convolvulus, Papaver, Tagetes, Lychnis* (hvaraf arten *L. chalconica* redan då bar namnet »studenteroser»). Varmhusväxter såsom fikon-, lager- och pomeransträd uppräknas äfven.

Sist upptagas några medicinalväxter, som förtjante odlas, och det ej minst för den ekonomiska vinst man däraf kunde skörda, såsom till exempel *Aristolochia, Asarum, Hyssopus, Melissa, Saponaria, Inula, Bryonia* och åtskilliga andra.

Arbetet åtföljes af flere rätt goda planscher, däribland »ett Swänskt Trägårdz Herbarium uthi wackra kopparstycken» med afbildningar af 90 växtformer, och är för sin tid ett särdeles förtjänstfullt verk.

I företalet säger författaren, att han velat utgifva denna bok för konstens och vetenskapens älskare, på det att de må uppmuntras att arbeta för sitt fädernesland, »så att alle lättingar och slijke, som önska att qwällen wore kommen, förr än dhe footen uhr sängen räckia, måtte däraf besinna sigh, sin lättia, sin dagelige fåfängia, och wräckande uhr huus och uthi och i stället idka Adelig öfning sigh till lärdom, höga öfwerheeten till nådigt nöje och fäderneslandet till stödh». –

Det vackra och fosterländska syftet med arbetet i förening med ett rikhaltigt innehåll och ett lättfattligt framställningssätt länder författaren till all heder.

Bland de många dyrbara manuskript, som tillhöra Upsala Universitets bibliotek, finnes från 1600-talet ett högst märkvärdigt arbete i landthushållning, som har till författare riksrådet friherre SCHERING ROSENHANE, hvars intresse för den inhemska hortikulturen vi framhållit redan i början af föreliggande uppsats. I flere hänseenden ansluter sig detta arbete till PER BRAHES »*Oeconomia*» och ej minst därutinnan, att det samma är afsedt att blifva en handledning för adlige jordbrukare i alt hvad till ämnet hörde, men det är betydligt vidlyftigare och hvilar på en senare tids ökade insigter. De föreskrifter,

som meddelas, hemtar förf. dels från egen erfarenhet och dels från den utländska literaturen, hvarom han synes hafva haft en ovanlig kännedom. Både till innehåll och form är arbetet af så utmärkt beskaffenhet, att det samma väl förtjänade att i sin helhet offentliggöras, och att det af samtiden varit värderadt och användt, kan man möjligen sluta däraf, att det samma förekommer i flere afskrifter. Genom praktiska och lättfattliga föreskrifter, stor beläsenhet och en vårdad stil uppfyller SCHERING ROSENHANE alla de fordringar, man billigtvis kan ställa på en 1600-talets författare inom landthushållningens område.

Tiden, då detta verk flöt ur den högadlige och fint bildade författarens penna, är sannolikt medlet af 1600-talet, och detta kan man sluta däraf, att han dels nämner årtalet 1662, och dels hänvisar till OLOF RUDBECKS kataloger öfver växterna i Upsala Universitets Botaniska Trädgård, hvaraf den första utkom år 1658.

Första delen af detta manuskript lemnar en teckning af de egenskaper, som borde finnas hos en god husbonde och matmoder, samt uppställer de fordringar man kunde ställa på en bra gårdsfogde, hushållerska och trädgårdsmästare. Andra delen behandlar godsets beskaffenhet och rationella administration; tredje delen åkerbruk samt ängs-skötsel, och därefter följer hortikulturen i en särdeles läsvärd, utförlig och praktisk framställning. Huru författaren tänker sig trädgårdsskötseln i allmänhet, visar sig bäst af följande utdrag ur företalet.

»Trädgårdsskötsel är den ädlaste och lustigaste handtering, som en adelsman uppå landet kan förlusta sig med, och är en trädgård vid en sätesgård så nödig och prydelig, att den förutan synes gården som en bondegård, och mister husbonden mången lustig stund och tidsfördrif för sig och sina vänner och mången godbiskan uti köket och på sitt bord, som trädgården eljest med sig bringar. Och hvad en trä- eller kryddegård synes något kostar, så betalar han det igen med sin prydnad och goda tidsfördrif för sin herre. Och där ett tunnland utsäde skulle bringa en tunna korn, 6 eller 8 om året, så är det dock intet utan möda och bekostnad, innan det blifver brukadt, utsådt, skuret, tröskadt, malet, bakadt eller brygdt, slagadt och kokadt, däremot man i trädgården kan hafva det strax färdigt att ätat antingen i rötter, gräs eller frukt, så att både ögonen och munnen tillika kunna hafva sin hugnad. Dock är detta likväl därhos till att akta, att man icke förmycket lägger uppå en trädgård och därmed förminskar åkern och ängen och den gödseln, som åkern kräfver.

»Det vill ock vara af nöden, att den, som trädgårdar begynner och inrättar, finner sin lust och inclination därtill och hafver någorlunda vetskap därom, ty emedan våre trädgårdsmästare i Sverige sällan lära den konsten utaf grunden eller göra sig omak att peregrinera och resa därefter, så måste husbonden vara bäste trädgårdsmästaren själf, befråga sig hos goda hushållare, bese andra trädgårdar och såväl utaf dem som ock utaf böcker notera hvad som tjänligt är att veta, så att han intet behöfver låta lära sig utaf någon klåper, som inbillar sig att förstå det han intet vet».

På ett annat ställe i arbetet finnes i den avdelning, som handlar om arbetsfolket på en sätesgård, en instruktion, men synbarligen ej fullständig, hvaraf början har följande lydelse.

»Ändock man i alla hushåll intet behöfver en trädgårdsmästare, lägenheten icke håller allestädes tillstäder att man kan hafva och upprätta trädgårdar, det ock härefter vill falla betänkeligit för den stora omkostnaden, som däruppå uppgår med dyr lön och förtäring på två eller tre personer, som i trädgården vilja brukas; likväl efter vid förnämnda gårdar gemenlig finnas trädgårdar större eller smärre och därtill en person, som dem

förstår, nödvändigt behöfves, så blifver hans ämbete här efter beskrifvet, hvilket däruti består.

»Först att han vet och förstår sitt verk och hvad därtill hörer både med trä och örter, hvilken är en vacker dock vidlyftig vetenskap och sällan finnes ibland vårt folk här i Sverige, som intet vandra där på eller stort vinlägga sig om annat än kål och gemena kryddor, ehuru de likväl vilja heta mästare, och efter man sådan fullkomlighet näpplig finner, så måtte man låta sig nöja och skatta det för en trädgårdsmästares bästa kvalitet, att han är arbetsamer, flitig och läraktig och hafver lust till att lära och förfara något och vett och minne till att begripat, och i sådant fall måtte husbonden vara bästa trädgårdsmästaren, själfver ordinera, huru han vill hafva trädgården anlagder, och hvad för slags trä och kryddor till zierat och nytta han vill hafva bestälte».

Efter denna inledning följa åtskilliga detaljerade föreskrifter för en trädgårdsanläggning. Man bör därtill utse en slät plats mot söder med god jordmån och så nära boningshuset, »att man utur fönstren kunde hafva öfver trädgården sin prospect och utseende». Till hägnad omkring denna anläggning kan man begagna gärdesgård, häck eller stenmur. Företrädet gifver förf. åt häckar af hagtorn med däribland planterade vilda törnrosbuskar, ty en sådan häck blir särdeles varaktig och utgör för öfrigt en verklig prydnad med sina vackra blad samt i rödt och hvitt skiftande blommor.

Ett varaktigt stängsel hade man också uti stenmurar, hälst af tegel, hvilka ej borde falla sig så dyra, om vid gården fanns tegelbruk, och dessa kunde man uppföra på åtskilliga sätt med arkader och afsatser, som kunde tjäna till lämpliga sittplatser. »Hvad elliest till zirat och prydnad uppå muren med bilder och blompottor, där som hortorum Dii såsom Pomona, Flora, Ceres etc. blifva målade eller i bilder uthuggne och där hos fogade emblemata, leges hortenses och mera slikt, det lemnas till husbondens egen lust och invention».

När den till trädgård afsedda platsen är på ett eller annat sätt inhägnad, skall egaren se sig om efter en god trädgårdsmästare, hvilket nästan är det svåraste af alt, emedan så få verkligen äro kunniga i sitt yrke. Som man emellertid måste hjälpa sig med dem, sådana de voro, så skall man med behörigt afseende på redan förut i detta fall meddelade föreskrifter taga en, som är frisk, stark, af medelålder, som är ödmjuk, läraktig, »och sig intet mycket inbillar».

Vid trädgårdens anläggning bör man, så vidt sig göra låter, iakttaga regelbundenhet, så att ingången till den samma med dess portar och alléer väl svara mot hvarandra, att de särskilda kvarteren äro likformiga samt att trädgården blir mera lång än bred, i ett förhållande ungefär som 50 till 30. Finnas sneda och oregelbundna partier, så kan man skyla dem med trädskolor eller bersåer af vilda träd, som dels fröjda ögat och bereda skugga, och dels tjäna till »retraite och boning för små vilda foglar, som med sin naturliga music pryda en trädgård och delectera dem, som däruti vistas».

Till en riktig trädgård fordras fyra kvarter för fruktträd, köksväxter, blomster och läkedom örter, hvilka tjänade till botemedel för både människor och djur och hvaraf man kunde destillera åtskilligt helsodrycker.

Fruktträdkvarteret blir det största af alla dessa och bör intaga ungefär hälften af hela trädgården. Afståndet från det ena trädet till det andra skall vara minst 12 alnar, så att träden kunna få sol och näring tillräckligt. För öfrigt måste de stå uti rader och för sig själfva, ty fastän det brukades i Sverige att plantera fruktträd omkring de andra kvarteren, så var det klart, att de stora träden sålunda skulle draga för mycken näring från de andra växterna och undanskymma solljuset. Under träden borde man hafva antingen

gräs eller hälst sandade gångar, där man kunde spatsera utan att bli våt strax efter ett regn. I det senare fallet låter man göra 4–6-kantiga lådor omkring fruktträden, fyller dem med jord och planterar däri sådana växter, som trifvas i skugga, såsom *Viola*, *Asarum*, *Pulmonaria* m. fl.

Fruktträden bör man själf uppdrifva af kärnor eller också hemta vildstammar från skogen. Det har länge varit brukligt i Sverige, säger förf., att hemta fruktträd från Holland, och dessa voro nog vackra, väl ympade och af god beskaffenhet, men man gjorde nästan alltid den erfarenhet, att många af dem snart dogo ut. Detta egde i synnerhet rum med körsbärsträd, på hvilka barken plögade spricka och affalla, och detta kom sig, enligt förf:s tanke, antingen af Sveriges kalla vintrar eller också däraf, att träden ej tålde vid ombyte på jordmån. Åtskilliga svenske godsegare hade därför införskrifvit träd från Tyskland, men man saknade ännu erfarenhet om dess fördelar. Förf. tror dock, att fruktträd, som hemtades från ett »fett, blött och nedrigt land», icke skulle finna trefnad i Sverige. De vanligaste på förf:s tid i svenska trädgårdar odlade fruktträden voro äple-, päron-, körsbär-, plommon- och krikonträd. Såsom nyheter omtalas citron-, pomerans- och fikonträd samt persikor och aprikoser, »som i våra trädgårdar med synnerlig aktsamhet låta plantera sig».

Synnerligen utförlig är förf. om plantering af träd och sammanfattar sina råd därutinnan i ej mindre än 24 punkter. Träd skola sålunda planteras på hösten; man skall vid deras upptagande akta sig att skada hjärtrotten midt under stammen; trädet skall planteras i samma slags jord, som det förut växt uti; det bör ej sättas djupare än det stått förut; rötterna skola behörigen utbredas och man får ej lägga grästorfvor ofvanpå, – alt regler som ännu i dag tillämpas.

I någon passande del af trädgården anlägges en trädskola, där man uppdrifver telningar efter goda frön. I afseende därpå gälla i allmänhet ännu bestående regler. Kärnor af stenfrukter bör man före utsäendet blöta i vatten eller också fila af dem något, för att de lättare skola gro. Uti denna skola få träden stå tvänne år, då de flyttas till en annan säng, och när de äro omkring en tum tjocka, så verkställes ympningen, »hvilket är det allra lustigaste och behändigaste arbete, som en kan förlusta sig med och däraf man erkänner en god trädgårdsmästare». Härefter beskrifvas de olika sätten att ympa och okulera, som då tillgick lika som nu, och det förtjänar nämnas, att man den tiden understundom hemtade ympqvistar från utlandet. Stock- och korgympning, hvaröfver förf. lemna en kortare skildring, hafva dock för längesedan kommit ur bruk. Sedan den ympade telningen blifvit utplanterad på sin plats, »sätter man honom en tuktomästare eller två på hvardera sidan, där emellan han bindes med halm eller bast, så att han måtte växa ut rätt och intet krökas på en eller annan sida och intet låta vädret förföra sig; emellertid hackar och göder man stammen, att han har sin föda och nödtorft». Denna upphackning af jorden omkring rötterna samt påförande af gödning bör ske åtminstone hvar tredje år, men hälst, om tiden det medgifver, tvänne gånger om året.

Särdeles noggranna äro de föreskrifter, som lemnas om trädens fortsatta skötsel, huru de skola beskåras, rensas från lafvar och botas för sjukdomar. Som fruktträd, lika väl som andra lefvande föremål, äro underkastade åtskilliga fel och bräckligheter, så måste en god trädgårdsmän hafva insigt om dessa sjukdomar och deras botemedel. Den värsta åkomman, som träden äro underkastade, är kallbrand, att ett ställe på stammen börjar svartna, hvilket kommer däraf, att »en elak flutz eller vätska sätter sig på en ort under barken och där ruttnar, hvarutaf gärna växa små maskar». Denna sjukdom, som, om den ej i tid häfves, är ganska farlig, kan dock botas på det sättet, att man genast skär

bort den svartnade delen med maskar, fluss och orenlighet, lägger gödsel på såret och behandlar trädet alldeles som ett sjukt kreatur »med god föda och tractamente». – Händer det, att barken börjar spricka och affalla, hvilket i synnerhet inträffade med fruktträd från Holland, så bör man flytta dem till en annan plats. Dess utom skall man de första vintrarne träden befinna sig i sitt nya hemland linda dem med halm.

Till de värsta skadedjuren i trädgården räknar förf. mullvaden – hvarmed man dock måste förstå någon sorkart, efter som mullvaden ej kan lefva af växtföda. »Och ehuruval», säger förf., »många kånster bedrifvas, huru man skall honom förfölja och utöda, så befinnes dock, att han intet låter rökia ut sig, icke häller fixera sig bort med särdeles gräs och krydder, man planterar i trädgården, aktar föga heller råfvekött, kräfvetor, hvitlök, camfor och annat sådant, går ock näpplig i tomma tunnor och krukor eller annat giller man sätter för honom». Under sådana förhållande fanns ej annan råd än att söka gräfva upp skadedjuren eller fånga dem i råttfallor. Myror fördrifvas genom att vintertiden begjuta deras stackar med kokhett kalkvatten; grenar, som hemsökas af växtätande larver, skola afklippas eller också röker man under träden med något illaluktande ämne såsom malört, lök, gamla skosulor, trasor, horn och dylikt, då larverna nedfalla och kunna dödas. Det länder förf:s naturvetenskapliga insigter till all heder, att han vet, att många dylika masklika djur äro fjärilslarver. – Till trädgårdens fiender räknas äfven skator, kråkor och tättingar, hvilka ej böra få häcka vid gården, utan man skall oafslåligt förfölja dem med bössor, bågar och puströr samt hänga upp trasor och »slammertyg, som de kunna rädas före».

Härefter öfvergår förf. till de den tiden kända fruktträden, hvilka uppräknas efter latinska, franska och tyska arbeten och därunder fäster han uppmärksamhet på behovet att ega bestämda namn på de olika fruktvarieteterna, såsom i utlandet var brukligt. Detta hade man föga brytt sig om i Sverige, där hvar och en gifvit dem hvilka namn han behagat, och såsom man förut sällan eller aldrig ympat träd utan uppdrifvit dem af kärnor, så hade man här kommit att få en större mängd varieteter än annorstädes.

Behandlingen af de vanligaste fruktträden var då ungefär den samma som nu. Förf. anför dock några underkurer, mera för egendomlighetens skull, än för det att han satte tro därtill. För att få röda äplen skall man doppa ympen i gäddblod, eller också plantera en rosenbuske under trädet och ställa ett kärl med vatten bredvid »så, att solen skiner uti vattnet och gifver sin reflexion på frukten, derutaf den skall blifva röd och utaf skön färga». I sammanhang härmed beskrifves, huru man skall kunna göra halfva äplet surt och resten sött; huru man skall gifva frukten kryddsmak, göra trädet rikt bärande – alt samman endast reproduktion af några vidunderliga uppgifter från PLINIUS och andra af antikens skriftställare, men som den svenske förf. ej synes tillerkänna någon synnerlig trovärdighet.

Äplen, päron, plummon, krikon och körsbär äro de, som bäst låta odla sig i Sverige, men beträffande åtskilliga andra och från södern härstammande fruktträd, så tvekar förf. att förorda dem, emedan den noggranna skötsel de behöfde, för att lefva och trifvas, blefve väl dyrbar. »Dock befinner man, att Abricoser och Pfersicher låta väl plantera sig i Sverige och bära mogen frukt, när de väl skötas och ansas och besynnerlig väl aktas för köllden och planteras emot en vägg, som vändes emot middagen. Valnöte-trä, castanier och vinrankor skola ock med samma aktsamhet kunna uppbringas i våra trädgårdar och kanske flera främmande trä och frukt, som rika och förmögna herrar utaf curiositet hafva till att försökia. Ty när man besinnar, huru Italien och Frankrike uti begynnelsen föga hafva vetat utaf någon god art af äplen, päron och kirsebär, mycket

mindre några pomerantzer och citroner och kåsteligare frukt, utan äro dem utur Grekland, utur Asien och Africa införde, deraf den ena nationen hafver communicerat den andra. Och man nu sammaledes befinner, huru mångahanda slags frukt i Sverige äro på någon tid tillökade, som i våra förfäders tid intet hafver varit, så måtte man icke miss-trösta att vi genom curiositet och flitig cultur icke kunna vårt land och våra trädgårdar med tiden förbättra. Och emedan somblige hålla derföre, att Italien hafver förändrat sig uti mildare luft än som i gamla tiden, då man så mycket hafver skrifvit och klagat öfver köld, is och snö, så kunde man derefter göra sig den förhoppning, att vår Nordiske Landzända kunde med tiden ock vinna något mildare temperament, eller åtminstone att de fremmande frukter måste vänja och lämpa sig efter vårt landz natur och constitution.

»Dock hvad andra och vilda träd vidkommer, som tjena till att stängia och pryda en trädgård och till att betaga storm och väder och gifva en ljuflig skugga, sammaledes till att besätta vägar och alléer, så hafva vi dem, som sköna och tjenliga äro och väl växa, såsom äro lönnträ, lindar, asker, almar, hassel, runnar, hägg och oxel, som alla låta plantera sig utaf sina frön och kärnar, och är rådeligit att man på en serdeles ort, lika som om träschan är förmält, sår och planterar dem serdeles, derutaf man alltid kan taga och hempta dem man behöfver att sätta omkring sin gård i vacker ordning, ty ändock man kan finna dem i skogen, så får man dem dock sällan så räta och väl växta och måste man med större omak söka dem tillhopa och föra dem utur skogen hem till gården. Dessförutan äro ock pil, sälg och al, som låter väl plantera sig, synnerlig der som våt grund är; sammaledes kan man ock plantera ekar i ordning; item bok, asp, gran och tall, som lika med cypress grönskas sommar och vinter, och äro intet till att förkasta. In i trädgården och till att pryda och betäcka gångar, väggar och murar hafva vi åtskilliga vackra små trä och växter, såsom äro Berberisträ, Hylle, Ligustrum, Caprifolium, Bux-träd, hvilka alle låta böja och klippa sig efter sådan form och ordning man begärar, hvilket gifver en trädgård icke ringa zierat och prydnad, äre ock en del, som nyttjas uti köket och till att göra saft och mos utaf».

Växterna i köksträdgården, hvaraf man i Sverige kunde odla omkring 70 arter, indelas i tre grupper: de, som odlas för sina rötter och jordstammar, för sina blad eller för fruktens skull. Till första afdelningen höra lök, rofvor, rädisor, rättikor, betor, morötter, palsternackor, hafre-, socker- och persiljerot, jordmös (*Lathyrus tuberosus*), jordärtskockor, selleri, rapunzel, pepparrot och, oväntadt nog, äfven potatis. Andra gruppen omfattar sallad, krasse, spenat, kål, sparris, persilja, mejram, timjan, basilica, rosmarin, salvia, endivia, lavendel, isop, skedört, meliss, portlak, pinpinella, syra, körfvel, dragon, dill, målla, gurkört, mynta, åbrodd. Sist komma de växter, hvilkas frukter ega användning i hushållet, och dessa äro meloner, pumpor, gurkor, ärter, bönor, kronärtskockor, anis, fenkål, koriander, senap, saffran, smultron, hallon, berberis, krus- och vinbär samt majs. Flere af dessa ofvan uppräknade växter voro dock vid den tid, då trädgårdsboken författades, en nyhet för Sveriges trädgårdar och såsom sådana nämner förf. socker, och hafrerot, selleri, rädisor, kronärtskockor, meloner, majs samt framför alt potatis.

Odlingen och skötseln af dessa växter beskrifves ungefär på samma sätt som den samma ännu eger rum, men på ett och annat ställe uttalar förf. åsigter, som väl ingen af nutidens hortikultörer obetingadt vill skrifva under. För att anföra några exempel därpå säger han, att man ej får gräfva i jorden under nordanvind, »ty deraf blifver hon förstoppad och ofruktsam»; om lök uppgifves, att han är »en hitzig och stinkande ting och med sin luft besmittar dem, som hos sig stå», så att vackra växter ej gärna trifvas efter

honom; för att befordra fröns groningskraft böra de före utsåningen blötas i vin, drank eller människoblod; rädisor böra ej sättas i varmbänkar, emedan de få en elak smak af gödseln m. m. Det förtjänar dock anmärkas, att dylika orimligheter ytterst sällan förekomma, en omständighet hvarigenom förf. står betydligt framför sin tid.

Till köksträdgårdens förnämsta alster höra sparris, meloner och kronärtskockor, hvilkas odling beskrifves med mycken utförlighet. Sparris är »en rar och kostelig ting i kryddegården», men något besvärlig att odla, eftersom man på de första fyra eller fem åren ej kan tänka på någon afkastning däraf. Den uppdrifves på sängar, hvilkas botten består af *horn*, så många man kan samla hop, »hvilka denna kryddan mycket förkofras utaf», samt vidare hvarfals lös sandblandad jord och gödsel. På dessa sängar göras fingersdjupa hål på ett quarters afstånd från hvarandra och däri sättas fröna. Om vintern täckas sparrisängarne med hästgödsel och under hvarje år påføres ett lager af jord. »Och när hon altså blifver rätt hanterat, kan hon i många år med lust och nytta blifva bestående».

Gurkväxternas odling beskrifves på följande sätt. »Meloner de allrakåstligaste och de som största kånst och rykt behöfva och efter de intet länge hafva varit brukelige i vårt land och fördenskull få utaf våra trädgårdsmästare veta rätt der med att umgås, ty måtte man observera och lära, huru man i andra land dem sköter och upbringar, ty såsom denna krydda vill hafva en stor heta och den i Frankrike är fast större än hos oss, så växer hon icke der heller och kommer till sin fulla mognad utan synnerlig kånst och med största flit och arbete.

»Nu ändock åtskillige medel och förslag kunna vara att hjelpa denna delicate kryddan att växa och mognas hos oss, som hvar och en står till att profva och försökia, så kan detta ibland annat intet vara till förkasta, som man i Frankrike gemenligen brukar; nembliq att man söker sig en god ort, der som solen hafver sin heta och största verkan ut med en vägg, eller mur ifrån nordanvädret. Der måste man göra sig en dyngesäng tre fot hög och bred, så lång man hälst behagar, fyller den först (med) ren hästedynga nyss tagen utur stallet, och der ofvan på tre finger tjock gammal dynga med svartmull beblandad, låta den så i två eller tre dagar så länge största hetan är förbi, det man kan profva och känna med fingeren. Sedan söker man godt och moget frö, det som är fullt och tungt och sjunker i vattnet, låter det tu dygn tillförende blötas i vin eller mjölk och så vått som det är sätta det neder i vacker ordning en tvär hand ifrån hvar håll, deruti man släpper tre kärnar tillhopa, täcker dem öfver med den gamla dyngan mycket tunnt eller sopar öfver hålen med en qvast. Efter tre eller fyra dagar låta de se sig att komma upp och då måtte man hafva grann akt uppå dem till att täcka dem hvar och en natt och en god stund på dagen; är ock stark solenes heta, så måste man ock en dag eller två, medan de ännu äro svaga, täcka dem för solen, såsom ock när starkt regn kommer. Item till att uppfriska dem än mera kan man öka ännu litet gammal subtil dynga omkring dem, men ännu intet gifva dem vatten. Och emedan hästedyngan efter 10 eller 12 dagars förlopp något kalnar, förlorandes sin kraft och värme, ty är rådeligit att man bringar än mera färsk hästedynga tillväga och lägger två fot tjockt omkring och lika högt med dyngesängen. När de nu vid pass fjorton dagar äro gamble och hafva fått 5 eller 6 blad, så är tid till att försätta dem i andra dyngesängar, som göras på samma sätt som till förende, allenast intet högre än två fot och ingen jord uppå, och när största hetan af dessa sängar på en dag, 5 eller 6, är förbi, gör man stora runda hål en half aln i diametern och äfven så djupa och tre quarter vid pass ifrån hvar annat, tager så upp plantorna utur den första sängen med så mycken jord omkring dem, som man händerna kan

handtera, och sätter uti hålen på den nygjorda dyngesängen, fogandes dem således väl tillhoppa såsom de hafva stått i första sängen och intet skilja dem åt. Och då kan man under tiden vattna dem, synnerlig der man befinner någon torka vara för handen. Men uti vattnande måtte man det alltid akta, att intet vatten kommer dem för när på bladen eller på blomman, icke heller att vattnet är kallt och nyss kommet utur källan eller brunnen. I medlertid måtte man alltid täcka och akta dem för köld och nattfrost och vore här i Sverige alldra bäst att man brukade dyngesängarna uti stora baljor och brädekister, dem man öfver natten kunde sätta in uti källaren. Eljes är icke heller orådeligit att man brukar glasklockor till att täcka öfver dem så länge och in till dess frukten blifver så stor, att hon derunder intet rymmes. Dock likväl att plantan hafver sin luft kan man under tiden om dagen i vackert väder sätta klockan af eller ock stöda något in under henne, att hon icke står för tätt på jorden. Men om natten och i regn måtte de alltid vara väl täckte.

»När de nu hafva väl fäst sig, och begynna sträcka sig ut i grenar, måste man toppa af den första toppen och blomman, hvilken dock intet gifver någon frukt, jemväl och en del af de andra blommor och grenar, ty att en rot får tre eller fyra meloner att föda är alt nog och äre de andre henne allt mera till besvär. Fördenskull måste man hvar dag besigtiga dem och de, hvaruti de stå att hjälpa, och då behöfva de att man vattnar hvar eller hvarannan dag som torkan är till, dock med den caution, som redan förmäldt är. Man måste ock taga sig till vara, att man intet ofta med händerna rör och handterar dem, icke heller för snart lägger någon sten eller glas under dem. Och om de skola vändas, att man intet tvingar och vrider stjelken, der af frukten tager skada och förgås. När de vilja mogna, befinner man att de gifva en ljuflig luft ifrån sig och gulna litet på den ena sidan, item att stjelken synes vilja lossna från kroppen, då rätta tiden är att taga dem upp, brytandes stjelken af ett stycke ifrån melonen, och der så hände, att hon ändå icke vore väl mogen (efter det är svårt att känna det) kan han än några dagar förvaras i hö att bättre mogna eller att man skärer henne upp i längden med en knif. Huru melonen på annat sätt och med stor bekostnad och möda bringas upp och till mognad i hus vid kakelugnar och i bakugn, är onödigt här att beskrifva.

»Agurkor äro nästan af samma natur som meloner, allenast de något bättre kunna fördraga kalla luften. Man söker ut de kärnor, som sjunka och intet flyta i vatten, lägger dem en dag uti mjölk eller vatten, sår dem först på dyngesängar, försätter dem sedan i lös jord och vattnar dem träget, plockar af de många och onyttiga blommor, så växa de fort efter som man plockar af de små som man vill sylta, eller de något större, som man brukar till sallat. Men när de gulna, duga de intet mer till äta, utan till frö, hvilket man tager ur de fullmognaste och låter torka i luften.

»Pomponer äro utaf åtskilliga slag, smärre och större, trinda och aflånga, gröna och gula och skötas på samma sätt som agurkor, allenast de vilja hafva mera vatten, om de skola blifva stora, derföre tjenar att man sätter en kruka eller annat käril af vatten näst hos roten, hänger en klädeslapp öfver brädden, dock så att den längre ändan hänger utan före så dryper vattnet immerfort genom lappen och på roten, så länge något vatten är i kärilet, deraf pompan mäktas förkofras och tilltager. Vill man hänga på en mur eller vägg eller på en gärdesgård, så hänga och pryda pomponerna vackert, dock för deras storlek och tyngd, trifvas de bättre på jorden, allenast man lägger ett stycke glas eller ett taktegel under dem. Man kan ock till zierat faconera och tvinga dem till någon sälsam figur, om man binder något om dem eller låter dem växa i ett glas, som man gör långt och smalt,

eller hvad artig invention man behagar. De bokstäfver eller figurer, man skrifver på dem, medan de ännu äro i växten, behålla de sammaledes».

Om kronärtskockan – »en kräselig växt och mycket begärlig uti köket och på en ärlig mans bord» – yttrar förf. i korthet, att hon behöfver förträfflig jordmån, mycken gödning, stark sol, tidig vattning och en utmärkt skötsel i alla avseenden.

På den korta beskrifningen öfver potatisväxten – »artisskocker af Virginien», »Tartufli», »jordpäron» – som har »vackra blommor af purpurfärga och små hvita äplen stora som valnötter», hör man att den samma är en nyhet. Om dess odling meddelas endast, att den odlas som jordärtskockor, men tål ej att stå ute under vintern som dessa.

Majs växer ganska bra i Sveriges trädgårdar, men fordrar god och fet jord. Växten är så gifvande, att den lemnar ända till 1500:de kornet. Saffran kan man också uppdrifva hos oss, och dess blommor hade användning som kryddor.

Sist af köksträdgårdens växter afhandlas smultron, hallon, krus- och vinbärsbuskar samt måbär. Smultron, som äro af två slag, röda och hvita, sättas antingen på särskilda kvarter eller också i kanten af de andra, men hallon planteras hälst utefter trädgårdsinhägnaden eller uppbindas vid stolpar.

»Blomqvarteret följer der uppå så väl som Medicinsqvarteret, hvilka ock kunna fogas tillhoppa för den som intet begärr så stor vidlyftighet. Och ehuruväl detta intet beskrifves för stora herrar, som lust och medel hafva att pryda sina kryddegårdar med fremmande växter och zierligheter, de som ock kånstiga trädgårdsmästare hafva, som allt detta bättre kunna förstå, så måste man likväl något mentionera om det, som till ett litet blomqvarter hör, att den, som lust hafver, kan derutaf taga hvad han behagar.

»Och efter blomqvarteret är ansedt till lust och prydnad, så måste man dertill upptäckja och använda hvad landzens situation medgifver och husbondens makt och förmögenhet tillsäger. Och är ofta en ringa ting, som föga kåstar och dock likväl pryder och contenterar ögonen, såsom besynnerlig när (det finnes) en regularitet och vacker ordre i alla saker. Ingången och porten kan man pryda med statuer eller målade figurer och perspektiver på bräden eller ock med bindeverk, som betäckes och öfverväxer med gröna löf dertill tjenlige, som äro vinbär eller kirsebärsträd, *Ligustrum*, *Caprifolium*, *Hedera* och mera slikt, som växer högt och låter böja och binda sig, hvilket ock tjenar till att göra öfvertäckta gångar och cabineter i kryddegården.

»Stora gångarne måste man alltid hålla rätta och rena och med sand och ler ihopastampade, att man i all väderlek kan gå med torra fötter deruppå; på sidorna om gångarna och till häckar kan man bruka rosenbuskar, *Ligustrum* eller berberisbuskar, hvilka alla växa tjocka och låta klippa och handtera sig som man vill. Små gångarna i kvarteret och emellan sängarne kunna ock beläggas med hvit sand eller utaf garfvarnes bark och afskrap utaf hudarna, hvilket är mjukt och torrt att gå uppå. Huru sängarna skola faconneras antingen uti en rund eller uti en fyrkant eller aflång, somliga smärre och somliga större, det måste en trädgårdsmästare sjelf veta att utstaka, sedan han det på papperet först hafver afritat, och om han elljest intet kommer dermed till rätta, så finnas många sådana uti böckerna afritade, derutaf man kan välja hvilket enom bäst kommer till pass. Till att bordera de små sängarna i blomqvarteret bruka somliga tunna ekebräden, en tvär hand vid pass höga, bestryka den med ekefärg eller andra behagelige färger och olja, som tåla regnet. Elljest besätter man gemenlig kanten med buxbom, som grönskas i vinter och sommar och låter klippa sig som man vill. Dock är han icke väl till troendes att han uti skarp vinter icke förtorkas, synnerlig medan han späd och ung är, ty måste man det observera först han planteras, att man bryter ändan på rötterna, när man

delar dem från hvarandra och klyfver dem med en sten eller klappar dem tunna och sätter dem väl neder och strax vattnar dem och far så fort att vattna dem två gånger om dagen väl fjorton dagar efter hvarandra, och om första vinteren täcker dem med halm, så kunna de sedan blifva beståendes. Elljest brukar man allehanda andra små vackra krydder i kanterna, såsom lavendel, timjan, ruta, salvia etc., hvilka alla låta klippa sig, att de hålla sig nedriga (låga); den lilla *Bellis* af allehanda färgor, som på fransösche kallas margarite, är ock mycket artig att plantera i brädden på sängarna. De andra gröfre kryddor som isop, åbrodd, kervil, purlök etc. tjena bättre i kanten på kökekrydde-sängarna. Sedan kan man ock utstoffera och pryda blommequarteret med blompåttor, som man låter göra hos krukomakaren med hål i botten och måla dem med färgor, hvilka kunna sättas här och der i quarteret i vacker ordning eller uppå en låg mur eller balustrade, som görs i gången, uppå hvilken man ock kan sätta några bröstbilder af gamla kejsare och förnembde män eller små piltar, som beteckna fem sinnen eller fyra årsens tider, eller kan man och låta göra sig andra figurer efter åtskillige andra creatur, hvilket kan göras af albaster, marmor, gips, kåppar och af trä. Är någon lägenhet till vatten, antingen af ett naturligit fall eller att man med kånst och en pump kan bringa det i höjden, så står ock mycket väl att många små spring- och vattukånster här och där i quarteret anrättas. Förutom alt detta är största zieraten, som sker utaf lefvandes, sköna, välluktande och af åtskilliga höga färgor förblandade gräs och blommor, hvilka en curieus hushållare lærer samla tillhoppa af åtskillige arter».

Växterna uti blomsterquarteret, som tillhöra omkring 100 arter och varieteter, indelas i fleråriga, hvilka för det mesta uppdragas af rötter eller jordstammar, och ett-åriga af frön, och dessa senare äro så många, att »ingen herre, ehuru mäktig han är, kan alla hafva i sin trädgård». Af de fleråriga, som fortplantas med rötter eller jordstammar, upptagas *Colchicum autumnale*, *Crocus*, *Cyclamen*, *Erythronium* *Dens canis*, *Fritillaria imperialis*, *Gladiolus*, *Hyacinthus*, *Iris*, *Lilium Martagon*, *Narcissus poëticus* och *Pseudonarcissus*, *Ornithogalum*, *Scilla*, *Tulipa* m. fl., som dock ej kunna utredas till sina arter på grund af de ofullständiga beskrifningarne. Förf. delar synbarligen sin tids smak för tulpaner, »som mäka pryda ett blommequarter för sina många, sköna och förunderliga färgor och deras vackra blad och hela gestalt», och omtalar att på hans tid voro 144 olika varieteter bekanta. Främsta rummet bland lökväxterna gifver han dock åt den präktiga *Fritillaria imperialis*.

Af andra gruppens växter, hvaribland äfven fleråriga upptagas, kunna flere nu ej bestämmas, men med tämlig visshet igenkännas dock arter af släktena *Adonis*, *Agrostemma*, *Antirrhinum*, *Aquilegia*, *Aster*, *Bellis*, *Calendula*, *Canna*, *Capsicum*, *Celosia*, *Centaurea*, *Cerinth*, *Clematis*, *Datura*, *Dianthus*, *Digitalis*, *Eryngium*, *Hesperis*, *Impatiens*, *Ipomoea*, *Lunaria*, *Lupinus*, *Lychnis*, *Lysimachia*, *Malva*, *Nigella*, *Papaver*, *Primula*, *Saponaria*, *Tagetes*, *Verbascum*. Att döma af de utländska namnen torde förf. hafva hemtat sina uppgifter ur någon tysk eller fransk trädgårdsbok. Flere kunde väl, säger förf., upptagas, men som ej alla tålde vårt klimat och dess utom trädgårdsmästarna ej voro förtrogne med deras skötsel, så torde det vara nog med de förut uppräknade.

»Medicinsquarteret måtte icke uteslutas och vara mindre än det förra, ty der till höra många sköna och härliga krydder, som både för nyttan och den prydnad de med sig hafva ingalunda äro till att mista». Af de 69 växtformer, som inom denna grupp äro uppräknade, kunna exempelvis nämnas arter af *Acorus*, *Angelica*, *Aristolochia*, *Atropa*, *Cnicus*, *Datura*, *Delphinium*, *Foeniculum*, *Helleborus*, *Hyssopus*, *Imperatoria*, *Inula*, *Levistichum*, *Matricaria*, *Melilotus*, *Melissa*, *Mentha*, *Nicotiana*, *Ocimum*, *Petasites*,

Physalis, Paeonia, Rheum, Rosa, Rumex, Ruta, Sambucus, Silybum, Tanacetum, Trigonella, Valeriana, Verbena.

För den händelse, att man skulle önska flere växtformer så väl i detta som de andra kvarteren, så hänvisar förf. till några utländska arbeten samt till katalogen öfver Botaniska Trädgården i Upsala, »hvilken OLAUS RUDBECKIUS med största flit och behändighet inrättat hafver och utaf fremmande och inlandske krydder än dageligen förmerar. Utaf hvilken bem:te RUDBECKIO man kan ock få bästa underrättelsen, hvilka krydder hälst växa i våra kryddegårdar och huru man dem bör handtera».

Efter redogörelsen för trädgårdens inrättning i allmänhet öfvergår förf. ånyo till trädgårdsmästaren och lemnar en skildring af hans bostad och skyldigheter. I närheten af trädgården bör man alt efter dess storlek hafva en eller flere byggnader med källrar till förvaring af frukt, redskap m. m. och där äfven trädgårdsmästaren kan bo. Tvänne rum i någon af dessa byggnader äro afsedda direkt för trädgårdens behof och i det ena skall han hafva ugn till torkning af frukt, en destillerpanna samt hyllor kring väggarna och stänger i taket till uppläggning af kål, rötter, pumpor och annat. Det andra däremot bör hafva hyllor utefter väggarna och långa bord med uppstående kanter till uppläggning af frukt. På hyllorna förvaras frön i svarfvade burkar och etiketterade i alfabetisk ordning. I samma rum har trädgårdsmästaren sin bok med inventarium öfver trädgårdens redskap och växter, öfver sådd, skörd och försäljning, öfver verkställda arbeten m. m., som i hans instruktion närmare bestämmes.

Under byggnaden skall finnas en hvälfvd källare, och den ganska stor, emedan mycket däri skall förvaras. Där hade man äplen och päron, upplagda på hyllor eller nedlagda i halm; där fanns cider, sylt och destillerade vätskor af medicinsk användning och där fingo åtskilliga ömtåligare växter sitt rum under vintern, »till hvilket alt ett spacieust och vidlöftigt rum behöfves».

Åt skörden af trädfrukten egnar förf. en synnerlig uppmärksamhet. Äplen och päron böra sålunda nedtagas en klar och solig förmiddag och antingen afplockas med händerna eller också med tillhjälp af en med pinnar försedd och på ett långt skaft fäst slef. De böra noga aktas för slag och stötar och följaktligen får man alldeles icke skaka ned dem. Efter afplockningen får frukten ligga utbredd på bord några dagar, hvarefter den aftorkas och förvaras i rena tunnor med eller utan halm i ett frostfritt rum.

Körbär och plommon plockades äfvenledes af träden, och det hörde till husmoderns uppgift att inlägga dem till mos och dylikt för vinterbehofvet. »Berömmeligit vore för trädgårdsmästaren och en synnerlig curiositet, der han midt i vintern kunde bringa sin herre eller sin fru friska kirsebär såsom de nyss vore tagna af trädet» och detta skedde på det sättet, att de förvarades i tätt slutna glasflaskor i en brunn eller källa.

Utom frukt och andra ätbara trädgårdsalster skall trädgårdsmästaren under vintern äfven hafva under sin vård medicinalväxterna, särdeles angelica, mästerrot, pestilentsört, baldriansrot, kalmus, libsticka, tormentilla, ålandsrot, pionrot, hvitlök, lakritsrot och pimpinella.

Till trädgårdsmästarens tjänst hörde äfven att pressa cider och göra destillerade saker af medicinalväxterna. Vid beredning af cider användes både äplen och päron af någon god och saftig art »och ändock det maneret hos oss icke är synnerlig brukeligit, så är det dock nyttigt för den, som hafver stor trädgård och icke får lägenhet att vända frukten i penningar; är ock den musten, som derutaf kommer, nästan så god som vin och för mången menniska, behagelig till att dricka».

Beredningen af cider, hvarå åberopas exempel från Frankrike, var enligt förf:s yttrande ingen konst, men mera fordrades, då det blef fråga om att framställa åtskilliga helsodrycker af växterna i medicinalkvarteret. »En trädgårdsmästare bör ock veta att bränna vatten och salt utaf de krydder, som i trädgården växa, dock här med icke förståendes den konstig och vidlöftiga destillering, som i apoteqven brukas – – allenast är honom nog att veta det gemenaste och aldräförst det, som kallas *per descensum*, som sker, när man tager ett käril, (der) som man vill upptaga det brända vattnet, en skål eller kittel, binder deröfver ett rent linnekläde och derpå lägger de gräs eller blommor, som skola brännas, och ofvan uppå dem ett papper med gran sand utbredd, derpå sättes ett bäcken med aska eller glöd, hvilken värmer och tvingar den saft, som i gräset är, att drypa genom linneklädet neder i kärilet».

En annan destillationsmetod (»Balneum Mariæ») tillgick sålunda, att man i en kittel, fylld med kokande vatten, insätter kolfvar af koppar eller glas med de växtdelar, som skulle destilleras. Den stora kitteln egde lock af träd med hål för kolfvarne och destillatet upptogs i recipienter af glas.

För medicinskt ändamål borde trädgårdsmästaren äfven kunna »bränna salt» af åtskilliga örter, särdeles *Cnicus Benedictus*, hvilket framställes efter följande metod. »När kryddan, som man vill extrahera saltet utaf, är väl torr, bränner man den till aska och när man af det slaget hafver aska så mycket man behöfver, gjuter man derpå regnvatten eller, om man så hafver i förråd, något destilleradt vatten af samma slaget, låter det så stå i några dagar och som oftast rör det om, silar det sedan genom askan som en lut och gjuter der alltid mera vatten uppå så länge någon smak kännes utaf askan. När man hafver samlat så mycket lut tillhoppa som behöfves, gjuter man den i en kolf eller annat yppet glas eller käril, sätter det i varm aska eller sand så länge vattnet är förtärdt och bortrökt, så finner man saltet igen på bottnen».